

Şehir ve Makber

“Ölümün ve mezarlığın kentsel tecriti”

PROF. DR. CELÂLEDDİN ÇELİK

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Din Sosyolojisi,
BÜSAM Şehir Akademi
celikcela@gmail.com

MEZARIN VE MEZARLIĞIN SOSYOKÜLTÜREL ANLAMI

MEZAR, ÖLÜMÜN SİMGESİ VE “BU DÜNYA” İLE “ÖTESİ” ARASINDA BİR EŞİKTİR. İNSANIN KAYBETTİKLERİNİ şuurlu bir şekilde toprağa vermesi ve özel bir mekânla ölümü sabitlemesidir. Mezar, sevdiklerimize ve ecdada saygının bir tezahürü olarak yüreğimizde yer edenlere mekânda kalıcı yer açmaktır. Mezarlık bir ölümler yurdu olsa da aslında hayatın ve şehrin içindedir, sürekli yenilenen hafızanın inşasında vazgeçilmez bir atıftır. Bu yüzden mezar, artık aslına dönmüş insanı bir mekânla yâd etme, uğurlama ve selamlama dünyasıdır. Geçmişin tahayyülüne ve varlığın tasavvuruna imkân veren bir dünyadır mezar. O kadar canlı bir yerdir ki mezarlık, muzdarip gönüllerin de farklı zamanlarda ziyaretle tahassür ve acılarını teskin ettikleri mahaldir (Mumford 2007, 17). Mezar, gündelik hayat ritminin yerine başka bir zaman algısının ikame olduğu mekândır. Zamanı değiştiren, yeni ve uhrevi bir âleme geçişi hatırlatan süreçte “şimdi”ki son duraktır. Dünya telaşesinin hikmet ve sebepleri unutturduğu, insani varoluşun anlam ve derinliğini kaybettiği hengâmede sarsıcı ve uyarıcı simgeler mekânıdır mezarlık. “Biz geride kalanlar” açısından mezarlık “hatırlamak” içindir, ama en çok da unutmakta olduğumuz “ölümü”.

Şehirler mezarlıkla birlikte kurulur. Mumford “canlıların şehirden önce ölülerin şehri vardır” derken, hayatın esasen mezarlıkla inşa olan bir mirasa dayandığını ve onun bir hafıza mekânı olduğunu teyit eder (Mumford 2007, 18). İnsanların ölümlerini gömme ihtiyacı ve mezarlık, şehrin de teşekkül sebebidir. Ölümler şehrin asıl ve kadim sakinleri olup, yaşayanlar ise şehri geçmişleriyle sahiplenirler.

Meskûn şehir hayatı, süregiden yaşamın kendisi kadar ölüme de yer açar. Şehir müteveffa sakinleri için özel bir alanın yani mezarlığın oluşumunu zorunlu kılar. Esasen ortaya çıkışlarının sebebi bağlamında “mezarlık ve şehir” birlikte var olmuştur. Hatta tarihte mezarlıklar bazen şehrin yerine geçecek kadar genişlemiş, kadim geçmişte bir tür “mezar-şehirler” ya da “nekropolis”ler (ölüler şehri) ortaya çıkmıştır. Kısmen şehirlerle özdeşleşen anıt mezarlar ve hatta devasa büyüklükteki piramitler ise “yerüstü mezarları”na, Anadolu’da sıkça rastlanan eski kültürlere ait oda ve kaya mezarları da “yeraltı mezarları”na örnek olmuştur (Bozkurt 2004, 519). Büyük mezarlar ve anıtların inşası ile onların insanlar ve toplum üzerindeki etkileri çok yönlü olmuştur. Bu etkiler sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinde farklı yönleriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Nitekim bu yaklaşımlarda ziyaret ve anma odakları haline gelen mezarlar, hem yaşanan tarihi belgeleyen kalıcı anıtlar hem de toplulukların istikrar sembolleri olarak tanımlanmaktadır. Bu meyanda anıt mezarlar kendilerine değer verilen kutsallaştırılmış kişilere ihtiramın yanı sıra, geride bırakılan topluma vesayet eden, koruyan, gözetken ve birleştiren bir gücü temsil ederler. Sosyolojik eğilime göre ise, “ölüm” insanlarca ruhun bir üst makama yükselişi olarak görüldüğü için mezarlıklar da ataların ruhlarını yad etmek amacıyla kurbanların adandığı ve ayinler ile ibadetlerin gerçekleştiği yerler biçiminde tasvir edilmiştir (Durkheim 2005, 74). Burada mezarlığın daha çok kolektif ruha, yani topluluğun kolektif hafızasındaki yerine ve ritüel boyutuna yapılan vurgu dikkat çekicidir. Ancak elbette bireyler açısından bakıldığında mezarlar, simgesel olarak insanın artık kendisine verilen mühletin ve ömrün sona ererek ebedi hayata geçişini simgeler. Mezar artık yetiştirdikleri ve geride bıraktıkları eliyle iskan olunduğu son yeridir insanın, şimdiden sonra ibrete nazar olacak bir “sin”dir orası.

MEZARLIKLA İNŞA OLAN BİR KÜLTÜR VE DÜNYA

*Sana ibret gerek ise gel göresin bu sinleri
Ger taş isen eriyenin bakıp göricek bunları
Y. Emre*

Ölüm ve cenaze defni bağlamında mezarlığın kültürel ve mekânsal gelişimi, insanların varlık, yaratılış, hayat, ölüm

ve sonrasına ilişkin inanç ve tasavvurlarından bağımsız olmamıştır. Bilinen ilk örneklerde insanların cenazelerini ortak ya da aynı mekân içinde gömdüklerini ve onları adeta başka bir âlem için hazırladıkları anlaşılmaktadır. Süreç içerisinde müstakil mezarlıklar ancak ölümlerin toprak, küp ya da kaya mezarı olarak dış mekânlara gömülmesiyle ortaya çıkmıştır. Cesetlerin mumyalanarak devasa mezarlara ve piramitlere saklandığı eski uygarlıklarda bu durum onların hem öbür dünyada dirilişlerini hem de bu dünyada süren varlıklarını simgelemiştir (Bahar 2013, 268-269). Kültürlere ve topluluklara göre mezarlık geleneklerinin farklılaşmasında öncelikle coğrafi yapı ve iklim şartlarının etkisi olmuştur. Ancak inanç ve geleneklerin belirlediği cenaze defni ile mezarlık kültürü, insani ve kültürel etkileşimin boyutlarından biri olarak çeşitlenmiştir.

Eski medeniyetlerde büyük anıt mezarların kültürel ve sosyal sistem içinde özel işlevleri vardı. Mısır şehirlerinde Firavun mezarları ve tapınaklar öteki dünyanın kaleleri olarak tasavvur ediliyordu. Bazı şehirlerde devasa mezarlar ve piramitler hayata o kadar hakimdi ki “ölüler” adeta yaşayanların yerine geçmişti. Nitekim büyük piramitlerin inşa edildiği Giza bölgesi, yollar ve kavşaklara yerleştirilmiş mezarlarla bu anlamda adeta bir “ölüler şehri”dir (Mumford 2007, 104-105). Şehirlerle özdeşleşen büyük anıt mezarların topluluklar üzerinde yönetimin ve yöneticilerin gücünü hissettirme ve meşrulaştırma gibi bir özelliği bulunmaktadır. Mezarların anıt ya da devasa piramitler şeklinde yapılmasının dünyevi otoriteyi kutsalla irtibatlı kılmasının dışında, yönetilenleri gözetme ve koruma işlevleri dikkat çekicidir. Bu bağlamda mezarlar ölümler için değil, daha çok yaşayanlar ve yöneticiler için özel roller icra etmektedir. Büyük mezarlar, anıtlar, yaşanan bölgeyi, toprakları ve ülkeyi ata ruhları ve manevi güçler sayesinde çeşitli felaketlerden ve düşman saldırılarından da korurlar. Nitekim Anadolu’da halk arasında bazı din önderlerinin türbe ve mezarlarına atfedilen temel özelliklerden birisi de budur. Dini ve manevi şahsiyetlerin mezar ve türbelerinin bulunduğu çevreyi ve mekânı bir takım felaketlerden ve istilalardan koruduğuna dair inanışlar oldukça yaygındır. Ölümler şehirlerin daima eski mukimleri ve gerçek sahipleridir. Bir mezarlığın bütünü değil belki ama şehrin tarihsel ve kültürel kimliğine sinmiş bir şahsiyetin mezarı, muhtemel felaketlerden ve kötülüklerden koruyan, güven veren özel bir mekândır. Türbeler bu bakımdan maneviyatın ve moralin düştüğü, kolektif kriz ve karışıklık anlarında coşkulu ziyaretlerin merkezleri haline gelir. Bu sebeple mezarlıklar, toplumsal ve kültürel hayatın işleyişinde ve içindedir. Yaşayan canlı bir bahçedir mezarlık, ziyaretçileri her gelişlerinde huzur ve sükûnet içine çeker. Kabristan bu bakımdan, sanatkârane bir şekilde işlenmiş taşlarıyla, her bir mezarın başına ve yol

kenarlarına dikilmiş çiçekler, serviler, çeşmeler, ağaçlar ve ihata duvarlarıyla şehri tamamlayan özel bir muhittir (Hızlı 1999, 136-137). Şehrin o kadar içindedir ki mezarlık, gündelik hayatın asli bir unsuru olarak kültürün inşasını ve sürekliliğini teminat altına alır.

Kabirlerin etrafında gerçekleşen kültürel ve manevi hayat, ölüm ve öte dünya tasavvurundan bağımsız anlaşılabilir. İbrahimî şeriatlarda müşterek hale gelmiş ruhun ölü bedeninden bir an önce uzaklaşma algısı kabirle ilgili inançların ve hatta yapılan birçok uygulamanın ortak noktasını oluşturur. Bu bakımdan kabirlerin simgesel anlamı topluluğun yapısında önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. Kabirler bir yandan öteki dünyaya açılan kapılar, diğer yandan ölümü hatırlatan anıtlar hüviyetine bürünmüştür (Demirci 2001, 34). Kültürlerin de içinde boy attığı medeniyetler, hayat, dünya görüşü ve tasavvurla ilgili ayrımlarını mezarlık gelenekleri konusunda da devam ettirirler.

İSLAMİ MEZAR GELENEĞİ, MEDENİYET VE MEZAR İLİŞKİSİ

Bir simge olarak mezar, hatırlanmak, unutulmamak ve ibret almak için vardır. Bu bakımdan gündelik dilde 'kabir' yerine 'mezar' kullanımının kültürel temellere sahip olduğu söylenebilir. Zira "ziyaret mekânı" anlamıyla mezar, bir kabir yerinden daha fazla rol ve anlam taşır. Mezarlık "ölülerin gömüldüğü" bir yerden ziyade, belli aralıklarla ve rutinlerle "ziyaret edilmesi gereken" bir alan olarak şehir kültüründe özel bir yere sahiptir. Daha çok edebî dilde kullanılan ve kabirlerin bulunduğu yer anlamındaki "makber", hepimizin bir gün gelip bağrında yer bulacağı mahaldir. Ancak bu toplanma yerinde ölmeden önceki hüviyetin kısmî bir etkisi de vardır. Nitekim mezarlıklar sosyal hayata ilişkin itibar ve statülerin "özel mezarlar, işaretler ya da simgeler"de karşılığını bulan bir çeşitlilik boyutuna sahiptir. Hatta tarihi nitelikli "ravza, meşhed, kubbe, türbe ve kümbet" gibi isimlerle anılan küçük yapılar mezar yerleri bu itibarı ayrışmaları gösterir. Türk İslam medeniyetinin insan ve hayat tasavvurunda ancak anlaşılabilir olan türbe ve kümbetler, sosyal imtiyazlardan çok manevi mertebelerin temsilini ifade eden sembollerdir. Yine cami, tekke ve türbe gibi yapıların bitişiğinde yer alan 'hazîre'ler gibi küçük mezarlıklar da sık ziyarete imkân veren yapılar olarak dikkati çekerler (Bozkurt, 519).

Mezarlıkları sadece mekânsal bir yapı olarak şehirle ilişkileri içinde değil, daha çok medeniyet çerçevesinde anlamak önemlidir. İslam medeniyeti cenazelerin defni ve mezarlık konusunda şehir hayatıyla bağlantılı bir geleneği ve fikhî oluşturmuştur. Bir başka deyişle İslam mezar geleneği, ölüm sonrası yapılacak şeyler ve uygulamalarla ilgili özel bir tasavvur inşa etmiştir. Kabristanın şekli, mezarların

▲ Mehmet Akın

durumu ve kabir ziyareti gibi konular fıkıh geleneğinde önemli bir yer tutar. Fıkıh, mezarlığın ve cenaze defininin durumunda arazi yapısı, coğrafya ve iklim gibi özellikleri dikkate alan bir esnekliği içerir. Bu çerçevede örneğin “yer darlığı, toprağı kazma zorluğu” gibi durumlarda esasen mekruh ya da haram kabul edilen “birden fazla kişinin aynı mezara konulması”na bile izin verilebilmektedir. Hatta zaruret halinde mezarlıklara özgü dinî ayrımların izafileştiğı

Bir ziyaret mekânı olarak görkemli türbe ve kümbetlerin inşa edilmesi ile mezarlıklarda icra edilen ritüeller konusunda İslam düşünce ve mezhep tarihinde ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle ibadetler ve dini pratikler üzerine tepkisel bir yorumla ortaya çıkan Vahhabilik, İslam şehir kültürü açısından özel bir değerlendirmenin konusudur. Vahhabiliğin mezarlıklarla ilgili geliştirdiğı bu tavırda İslam şehir geleneğıyle pek de uyumlu olmayan bir tepkisellik

görülme, define müslim-gayrimüslim ayrımı ortadan kalkabilmektedir. Müslüman şehirlerde farklı topluluk ve dinlerin zaruret halinde kabristanla ilgili ayrımlarının iptali, şehir kültürü ve fıkıh ilişkisinde dinî tasavvurun toplumsal ve kültürel pratiklerle uyumluluk ilişkisi bakımından dikkat çekicidir. Öte yandan kabirlerin ve mezarlığın farklı şekiller alması, mezhepler ve kültürlere göre de değişebilmektedir. Bu farklılıklar mezar üzerine ve kabir taşlarına yazı yazmaktan, kabrin şekline, kubbe, türbe ve bina gibi yapıların inşa edilmesine kadar geniş bir çeşitlilik gösterir. Bazı yorumlarda kabirlerin özellikle gösterişli ve şatafatlı şekilde yapılması tevhid inancına zarar vereceğı gerekçeyle ya harama yakın mekruh ya da doğrudan haram kabul edilmiş, mezarların israfı yol açan değerli taş ve malzemeyle inşa edilmesi uygun görülmemiştir (Şener 2001, 35).

bulunmaktadır. Tevessül etrafındaki geliştirdiğı doktriner yaklaşımla Vahhabilik, özellikle mezarlar ve türbeleri ziyaret konusunu şirke götüren bidatler olarak tanımlamıştır. Ancak Müslüman şehir geleneğı kabir ziyaretinde özel bir adabı muaşeret inşa etmiştir. Nitekim bu adaba veya geleneğe göre ziyaret, her şeyden önce ölümü ve faniliğı hatırlatma gibi bir maksadı içerir. Mezarlık ziyareti ölümü hatırlamak ve ölüye rahmet dilemek amaçlı olup bu meyanda feryat figana hoş bakılmamaktadır. Ziyaret geleneğinde kabirde yatanlardan bir şey istenilmez, dilekte bulunulmaz, türbe ve sandukanın öpülmesi gibi davranışlar hoş görülmez, mum yakılmaz, kurban kesilmez. Kabristanın güzelleştirilmesi, yeşillendirilmesi ve ağaç dikilmesi ise sünnet (Şener 2001, 36) bağlamında bir gelenek olarak sürmüştür.

Mezarlıkla ilgili adap ve erkân, usul ve esaslar, şehir kültürünün ve şehir mezar ilişkisinin bir devamıdır. Mezarlık ziyareti ile ilgili kurallar, gelenekler şehir sosyal ilişkileri ve gündelik hayatı da etkilemektedir. Sosyal imtiyazlar ve ayrımların tezahürü olarak gösterişli mezarlar hoş görülmemiştir. Ancak dinî, millî ve ilmî şahsiyetlerin mezarlarına halkın hürmetine istinaden bir zarafet ve istisnaıyla yaklaşılır.

KÜLTÜREL HAFIZADA MEZARIN SEMBOİK YİTİMİ

Türbe ve mezarların atalar kültürünün de etkisiyle ziyaretten öte bağıllık ve atalet, geçmişe öykünme aracı haline gelmesi özel bir tavır olmakla birlikte nispeten kültürel dünyanın içsel özellikleriyle ilgilidir. Türbe ve mezarlıkların geniş halk kesimlerince maddi yoksunlukların, sefalet ve acıların dindirilmesi amacıyla yaygın şekilde araçsallaştırılması, her şeyden önce toplumsal doku için sembolik bir ikazdır. İnsanların manevi irtibat ve ruhani yöneliş için türbe ziyaretlerinde makul sebepler bulunmaktadır. Bu eğilimleri ve pratikleri arızî kabul etmek insani anlam ve çözüm arayışlarına tepkisel bir yaklaşımdır. Ancak burada özel arızî görünüm, sosyal dünyada artan yoksunluklar, imkânsızlıklar, eşitsizlik ve adaletsizliklerin izalesinde türbe ziyaretlerinin esaslı bir araç haline gelmesiyle ilgilidir. İslami geleneğe bunu bir şirk olarak gören ve işi tarihsel pratikte mezar-türbe yıkıcılığına kadar götüren selefi-vahhabi çizginin tepkisi de bazı anlaşılabilir temellere sahiptir. Burada esasen bir şehir kültürü, ilişkiler ve pratikler sisteminden, köklü bir şehir fikhından mahrum tepkisel-harici şekilci ve dışlayıcı eğilimler, ancak mezar ve türbe tahribi üzerinden kendini ifade edebilmiştir.

Mezar ve türbelerin araçsallaştırılmasında dünyevi (yoksunlukları telafi eden) ve uhrevi (günahlardan arınma) boyutlar tartışılmalıdır. Ziyaret odağı olarak yatır ve türbeler etrafında gelişen inanç ve uygulamaların çok yönlü sebepleri bulunmaktadır. Bir başka deyişle halk inançları bağlamında türbe ziyaretinin basitçe ve sadece dinî temelleri içinde hurafe addedilmesi makul bir açıklama olarak görülemez. Zira bu durumun bütün bir kitabî-fikhî geleneğe rağmen devam etmesi, olgunun teolojik boyutu kadar sosyolojik ve kültürel arka planının da dikkate alınmasını gerektirmektedir. Ziyaret fenomeni İslam öncesi inançlar ve kültürel temelleri ile birlikte İslami bir muhtevanın da iç içe geçtiği senkretik bir gelenektir. Elbette İslam şehir geleneğinde mezarlıkların, şehir kültürü ve fıkı açısından tanımlanmış boyutları, özgün bir şehir kültürü ve medeniyeti içinde anlam kazanmıştır. Ancak gelişen şehir hayatı ve kültürel etkileşimlerle birlikte ziyaretin boyutları ve temsilleri de değişmiştir.

Mezarlıkların merkezî ve bütüncül görüntüsü, kentsel ayrımlaşma ve farklılaşmayla birlikte çevresel ve kategorik nitelikler kazanmaya başlamıştır. Büyüyen kent yaşamında mezarlıkların giderek standartlaşmayla birlikte yeni ayrımları da temsil eder hale gelmesi dikkat çekicidir. Hatta bu ayrımı bazen cenaze namazlarının kılındığı camiler üzerinden bile fark etmek mümkündür. Nitekim Kayseri şehir geleneğinde yaygın bir etkiye sahip “yerli-köylü” ayrımının Hunat ve Cami-i Kebir ekseninde devam etmesi ilginç bir örnektir. İstanbul’da “Fatih Camisi ile Teşvikiye Camisi gibi Aşiyân Mezarlığı ile Eyüp Sultan Mezarlığı arasında adeta toplumsal farklılıkların kendini gösterdiği bir ayrışmadan söz edilebilir. Toplumsal dünyadaki itibar ve statü ayrımlarının mezarlıklara yansımaları ilgi çekicidir. Söz konusu statü ve itibar farklarını mezarlık biçimlerindeki çeşitlilikten anlamak mümkündür. Her ne kadar kültürümüzde mezarların bakımına önem verilse de pahalı mermerlerden yapılmış süslü mezarların bir sosyal konum özenini yansıttığı aşîkârdır. Diğer taraftan ekonomik durumu iyi olanlara hitap eden internet mezarlık bakım hizmetleri ile aylık ya da yıllık abonelikler de yeni bir gelişme olarak dikkat çekmekte ve para karşılığı bakım ve dua hizmetlerinin satın alındığı görülmektedir. Öyle ki bu tür hizmetlerde “müşteriler” internet üzerinden sevdiklerine dua gönderebilmekte ya da sanal mezarlıkta yer alan yakınlarının mezar taşlarına bakarak özlemlerini giderebilmektedirler (Sağır 2014, 25).

MEZARLIKLARIN SEMBOİK DİLİ;

MEZAR TAŞLARI VE KİTABELER

Mezar taşları, mezarlıkların geçmişten geleceğe susmayan dilidir. Mezarlıklar bu dil sayesinde her şeyden önce bir tarih, kültür ve medeniyetin devamı ve kimliğin istikrarı için aidiyet mekânlarıdır. Bir başka deyişle insani geçmişin yurdu olan mezarlık toplumun kültürel varlığına ve geleceğine atfın başladığı yerdir. Belki gelenek ve kültür olarak tezahür eden bir şeydir her bir mezarlık ama güçlü bir sahiplik ve varlık hissi için de anlamlı bir kaynaktır. Mezarlıklar insanlarla birlikte şehirlerin hafızasıdır. Mezar taşları bu hafızanın geçmişe atfı yapan en somut göstergeleridir. Tek tek kişilerin ebedi istirahatgahını işaretleyen taşlar, çoğu zaman bir dünyaya kültürel aidiyeti tekid eden kitabelerdir.

Şehir kültürü bakımından mezar taşlarının taşıdığı anlamlar çok boyutludur. Onlar sadece kaybettiğimiz yakınlarımızı ziyaret edebileceğimiz mekânsal göstergeler değil, şehri sanatsal ve mimari açılarından da tamamlayan unsurlardır. Bazen mezarlıklar tarihe yönelişi, bir bilinç ve idrak arayışını yönlendirebilecek göstergeleri içerirler. Çoğu zaman da bir şehirde yaşadığımızı hatırlatan ve bir kültüre aidiyetimizi besleyen motifler ve yazılarla somutlaşan iletişim araçlarıdır. Mezar taşları üzerinden bir şehrin tarihini,

kültürünü ve insan tipolojisini anlamak her zaman imkân dâhilindedir. Mezar taşlarına kazınan yazılar ve kendilerine verilen biçimler yalnızca bir devrin durumunu yansıtmaz, zamana karşı direnen bir kültürün ölümle ilgili kodlarını da taşımaya devam eder. Mezar taşları bazen o kadar estetik bir iştiyakla yapılır ki, onların yansıttığı güzellik anlayışı içinde ölümün acısı, uzaklığı ve soğukluğu unutulur. Taşlarda estetik duyarlılıkla yansımaları görebileceğimiz şehir kültürü, mezarları da en güzel şekilde tanzim etmenin imkânına sahiptir (Hızlı 1999, 136).

Mimari çerçevede mezarlıklar ve mezar taşları Osmanlı medeniyeti için şehir kültürü bakımından çok özel anlamlar taşır. Taş süsleme sanatının inceliklerini yansıtan erkek mezar taşlarındaki farklı başlıklar sosyal statüleri ve meşguliyetleri gösterirken, kadın mezar taşlarında ise çiçek motifleri, bu anlamda özel bir ayrışmanın simgelerini içerir. Mezar taşları, ölenlerin sosyal dünyadaki konumlarını, mesleki meşguliyetlerini, cinsiyet, meşrep ve mezheplerini ilan eden dinamik iletişim araçlarıdır. Şehir mezarlıkları şehrin sosyal ve kültürel hayatının izlerini taşlara işlenen bilgilerle ikame etmeye devam eder. Mezar taşları orada yatan kişi için doğum ve ölüm tarihleriyle birlikte bazen ölüm sebebinin de edebi bir dille yansıtıldığı bir hüviyet özelliği taşır. Önceden gelip geçenler ya da ziyaretçiler için dünyanın faniliğini vurgulayan özlü şiirsel sözler onlardan Fatıha ve dua talebiyle son bulur. Bu durum kabir âleminin de zorlu bir geçiş aşaması olduğunu hatırlatır.

Mezhep ve meşrep farklılığı mezar taşında sembolize edilen figürlerle ziyaretçilere adeta beyan edilir. Örneğin Tahtacı Alevilerin mezar taşlarında baş, boyun ve omuzlar işlenmekte, bel kısmında ise Fatıma Ana'yı temsil eden bir kuşak veya kemer, Hasan ve Hüseyin'i ifade eden iki çiçek dalı göğse yerleştirilmektedir. Tahtacılar da mezarın baş tarafına testi ile bir bardak bırakırlar, cenaze defnedildikten sonra mezarın baş ve ayak uçlarına birer tahta dikilir (Karağaralı 1977, 123-125). Bir kültürel topluluğun simgesel inşası ve kimlikli farklılığını sürdürmede mezar taşları başka birçok araçtan daha güçlü bir araçtır.

Müslüman mezarlıkların özel ağaçlar ve yeşilliklerle donatılmasının yanı sıra, mezar taşlarının ya da duvarlarının kenarına yatay çanak şeklinde oyuklar yapılması anlamlıdır. Yağmur sularının biriktiği bu kâseler, kuşlar ve kedileri buranın sakini haline getirir adeta. Mezarlığın tabiatla iç içe ve hayata bitişik hali şehirle ve dünya hayatıyla hemhal olması esasen kültürel bir durumdur. Yine aynı şekilde mezar taşlarının edebi birer yazıt haline gelmesi, ziyaretçilerini dünyanın faniliğini hatırlatan mesajlarla uyarması da kültürel bir hususiyettir. Mezar taşlarındaki meslek, meşrep, yaş ve cinsiyeti gösteren özel başlık şekilleri medfun kişinin hüviyeti kadar mahal olarak mezarlığın hayatla süren bağına da yansıtılmaktadır.

TÜRK MEZAR KÜLTÜRÜNÜN SERENCAMI

Eski Türklerde mezarın üstüne çadır kurulduğu ve balbal denilen taşların dikildiği bilinmektedir. İslamiyet'le birlikte çadırlar kümbete, balballar ise anıtsal mezar taşlarına dönüşmüştür (Bozkurt 2004, 519). Bir başka deyişle Türklerde mezar geleneği oldukça eski köklere sahip olup, zaman içerisinde biçim değiştirmiştir.

Kültür dünyamızda ölüm ve mezarlık hakkındaki inanç ve uygulamaların, tarihsel süreçte inşa ettiğimiz medeniyet tasavvurumuzla birlikte karşılaştığımız kültürlerin de izlerini görmek mümkündür. İslam öncesi ve sonrası dönemlerinde süreklilik arz eden ve kültürel bir kod olarak kolektif hafızaya yerleşmiş olan "atalar kültürü", ölüm ve mezarlık tasavvurumuzu da köklü bir şekilde belirlemiştir. Belki de bu sebeple geleneklerimizde ölen büyüklerinin ve atalarının mezarını yaptırmayan ve gerekli zamanlarda ziyaret etmeyenlere iyi gözle bakılmaz (Bahar 2013, 295). Bir başka deyişle kültürümüzde türbe ve ziyaret merkezli dindarlığın temelleri tarihsel ve toplumsal bir dokuya işaret etmektedir. Orta Asya'da büyük imamların, âlim, veli ve pirlere devasa büyüklükteki türbeleri ise sadece ziyaret için değil, vakar ve huşu ile sergilenen geniş bir ritüeller dizisine imkân verecek şekilde tezyin edilmiş ve yapılanmıştır.

Modern şehir hayatı ölümü ve mezarlığı giderek şehrin ve hayatın kenarına, görünmeyen geri alanlarına çekerken, Türk şehir mimarisinde türbeler, kümbetler ve mezarlıklar dünyanın faniliğini her an hatırdı tutacak şekilde günlük hayatın, sosyal muhitin ve şehir mekânının en görünür yerindedir. Mezar anıtlar şehir hayatını ikame eden diğer sosyal yapılarla ilişkilendirilmiştir. Türbe ve kümbet gibi İslam mimarisinin iki temel unsurunu geliştiren Türkler, mezar anıt geleneğini İslam öncesi dönemlerden itibaren sürdürmüşlerdir. Bu anıt-mezarlar Türklerde baskın olan "atalar kültürü"yle ilişkili olarak öne çıkmıştır. Aksoy'a göre Türk mezar geleneği içinde türbe ve kümbetler çok işlevli yapı ilişkileri bakımından camii, medrese, tarikat, sebil, muvakkithane, kütüphane ve şifahane gibi unsurlarla irtibatlı yapılar olmuştur hep. Örneğin Kayseri Hunat Hatun Külliyesinde türbe, cami ile medrese arasında yer almaktadır. Konya'da Mevlana Türbesi, tarihsel süreç içinde mescit ile semahanenin de yer aldığı bir külliye olmuştur. Türbelerin diğer şehir mekânlarıyla birlikte yapılması, camii medrese, dergâh, sebil, çeşme ve kütüphane, şifahane gibi vakıf yapıların devamlılığı açısından önemlidir. Bâni mezarının yapıyla iç içe olması, vakfın ayakta kalması ve asırlarca hizmet etmesi sebebiyle vakfeden kişiye de sevap kazandıracığı düşüncesine matuftur. Burada bâninin türbesinin bir kapı ya da pencereyle diğer yapıya bağlanması, iyilik yapanların unutulmaması ile İslami geleneğin

dayanışmacı yönünü ikameye yönelik bir işleve hizmet eder (Aksoy 2015, 487-490, 498).

Müslüman şehirlerde ilk başlarda her kabilenin aşiretin kendine özgü mezarlığa sahip olması, bunların yanında genel mezarlıklar ile belirli şahıslara ait mezarlıkların bulunması şehir gelişimi açısından dikkate değerdir. Öte yandan kabirler üzerine bina, yani türbe ve kümbet yapımının Şii İslam anlayışıyla birlikte tezahür etmeye başlaması da, kültürler arası etkileşimin bir yansımasıdır (Can 1995, 143-144).

gibi mezar yapılarında ayetler ve hadislerle yer verilmiş, mezarların yönü önceden doğuya doğru iken artık kibleye ve güneye doğru değişmiş, kadın ve erkeklerin durumlarını dikkate alan farklılaşmalar öne çıkmıştır. Mezarlarda estetik ve sanatsal eğilimlerin ortaya çıkması şehir hayatının gelişimiyle ilgilidir. Şehir hayatı ve kültürünün gelişimiyle birlikte mezarlıklar ve mezar yapıları da estetik kaygılarla değişmeye başlamıştır. Örneğin Osmanlı XVI. yüzyılında gelişen mimari zarafet, taş işçiliği ve tezyinat özel bir estetik

Müslüman şehirlerde mezarlıklar genellikle yerleşim mahallinin ya da surların dışında teşekkül etmiştir. Arazi yapısına göre mezarlık için çoğu zaman dağların yamaçları tercih edilirdi. Bazı mezarlıklar ise Eyüp mezarlığında olduğu gibi, o şehrin ya da beldenin tarihinde önemli sayılan bir şahsiyetin mezarı etrafında, ona yakın olma arzusuyla geliştirdi. Nitekim birçok şehir mezarlığı ehl-i beyt, evliya ve ulema kabirleri etrafında oluşmuştur. Şehirlerin zamanla gelişmesi ve büyümesiyle mezarlıklar yerleşim alanı içinde kalmıştır (Bozkurt 2004, 520).

Türkler Müslüman olduktan sonra mezar geleneklerinde bazı değişimler yaşamışlar, mezar mimarisinde de sürekli gelişen yeni paradigmaya göre şekillenmiştir. Türbe ve kümbet

anlayışıyla mezarlık geleneğini ikame etmiştir. Önceden taşların cüssesi, büyüklüğü ön plandayken, sonraları küçülen taşlarda güzel yazılar ve süslemeler öne çıkmıştır (Bahar 2013, 291-292).

Diğer yapılarla ilişkisi içinde varlığını sürdüren türbeler, Anadolu şehirlerinde her ne kadar sosyal hayatın işlevselliği içinde eski önemlerini kaybetmiş görümler de, yer yer popüler halk dindarlığının özel ziyaret mekânları haline dönüşmüşlerdir. Ancak bir kısım türbeler var ki şehri sembolize edecek ya da şehrin türbeyle birlikte anılmasına imkân verecek kadar öne çıkmışlardır. Bu bağlamda örneğin Mevlana Türbesi geleneksel ziyaret mekânı statüsünden uzaklaşmış olup, inanç turizmi de dâhil olmak üzere modern

seyahat turlarının vazgeçilmez uğrak yerlerinden biri haline gelmiştir. Mevlana Türbesi ziyaret yeri olarak uluslararası bir boyuta taşınmış ve mekânsal anlamı değişmiş, artık orası klasik ziyaret mekânı bir “mezar türbe” olmaktan çıkmış tüketim kültüründe özel bir “müze mekâna” dönüşmüştür. Diğer yandan tarihsel hafızada önemli yeri olan şehitlikler de, zaman zaman yeni ziyaret mekânları olarak yeniden hatırlanmakta ve canlanmaktadır.

Mezarlıkların geleneksel bağlar ve ilişkiler sisteminden uzaklaşarak tecrit edilmesi, insani müdahale ve katılımın giderek azalması bir mekanikleşme ve yapaylaşmayı da beraberinde getirmektedir. Son derece planlı ve düzenli yeni kent mezarları, esasen insani hayatın ve gündelik şehir mekânının çeperlerine düşmüştür. Mezarlık hizmetlerinin giderek profesyonel birimler ve kurumlar tarafından icra edilmesi belki bireyselleştirici kent hayatının zorunlu bir

MODERN KENTTE MEZARLIĞIN DEĞİŞEN ANLAMI

Mezarlığın geleneksel şehirdeki mekânsal konumu, sosyal ve kültürel hayattaki yeri ile yüklendiği anlamları, giderek gelişen yeni kentsel hayat ve yapılarla birlikte değişmektedir. Geleneksel şehirdeki görünürlüğü ve doğallığını kaybeden modern mezarlıklar artık yeni kent hayatının uzağına düşmüşlerdir. Gündelik hayatın hemen her alanının planlanıp organize edildiği kentsel sosyal dünyada ölüm ve mezarlıkların da görünürlüğü azaltılmış, yılın ancak belirli günlerine indirgenen ziyaretlerle zamansal olarak da bizden koparılmıştır. Modern tatil kültürü dini bayramlar da dâhil olmak üzere bütün boş zamanları endüstriyel tüketimin aracı haline getirdiği için, bayramlarda ziyaret edilen mezarlıklar artık giderek bu dönemlerde de ziyaret dışı kalmaktadır.

sonucu olmakla birlikte bu gelişme insanı nihai sonuyla yüzleşmekten ve onunla ilgili dini-geleneksel hafızanın müktebatından tecrit etmektedir. Modern kent insanı giderek bir mezarlık tecrübesinden uzaklaşmaktadır. Cenaze, defin görmeyen, mezarın üstüne toprak atıp dua edemeyen ve adeta her şeyi uzaktan seyreden insanlar, bu süreçte kolektif dini-kültürel hafızayı da yitirmektedir.

Türkiye kentleşmesinde zaman zaman bütün olarak mezarlıkların tahrip edilmesi, taşınması ya da çoğu kez olduğu gibi tamamen kaldırılması (Sağır 2014, 385) hızlanan zaman pratiği içinde kolay farkına varılmayan bir kültürel travmadır. Hızlı ve çarpık kentleşme sürecinde diğer kültürel kayıpların yanında çok da önemsenmeyen bu imha, tarihsel şehir hafızasının ana kaynaklarından birinin kurummasına yol açmaktadır.

Büyük şehirlerde iç göçe ve değişen nüfus yapısına bağlı olarak mezarlıklar da yapısal ve kültürel bazı dönüşümler geçirmektedir. Göçmenlerin şehirde sürdürmeye çalıştıkları kültürel hafıza ile ölüm ve mezar tecrübeleri arasında bir etkileşim ilişkisi bulunmaktadır. Göçmenin kültürel kalıplarını bir ölçüde mezarlıklar ile törensel uygulamalara yansıttığını görmek mümkündür. Her ne kadar yerel idarelerin mezarlık hizmetleri göçmenlerin bu konudaki farklılıklarını azaltsa da, öncesinde ve sonrasında pek çok anlayış ve uygulama kültürel hususiyetler taşımaya devam eder. Nitekim mezarlık içinde bile bu farklılığı koruma temayülü aile, köy ve hemşeri mezarlıkları şeklinde bir öbeleşmeyi teşvik eder. Büyük şehirlerde göçmenlerin mezarlıkla ilgili pratikleri, kültürel hafızayı ve aidiyeti sürdürmeye yönelik bir temele sahiptir. Aidiyeti anlamlı kılan şey, önceden bu topraklarda yaşamış kişilerle yan yana defnedilerek kimlik kazanmada gizlidir. Ziyaretçiler açısından ise bu anlam, birlikteliği ve dayanışmayı güçlendiren bir kolektif terapide karşılığını bulur (Sağır 2914, 108).

Diğer yandan kentsel standardizasyonun etkileri mezarlıklara kadar uzanmıştır. Bu çerçevede mezar taşlarının da artık edebi-estetik bir süsleme ve sanatkâr ruhunun yansımalarından ziyade, sıradan bir göstergeye dönüşüne şahit oluyoruz. Mezar taşları geleneksel dünyanın kodlarını ve dilini kaybediyor giderek. Kabirlerde artık cinsiyeti, meşrebi ve meziyeti, makamı, mansıba ya da medeniyeti gösteren taşlar inşa edilmiyor. Şehir mezarlıklarının şehre ait bir mekândan çok, şehirden sürülmüş ve tecrit edilmiş bir alan haline dönüşmesi, ailevi ilişkilere ve yakınlık bağlarımıza muhtelif şekillerde etki etmektedir. Kapitalist tüketim kültürü ölümün mekânsal organizasyonu olan mezarları da mezarlık hizmetleri ve mezar taşı üreticileri bağlamında standart ticari bir kalıba sokmaktadır. Yeni tüketim eğilimleri ölümü ve sonrasındaki işlemleri, müşterilere pazarlanan bir hizmetler tasarımı haline getirmekte, söz konusu hizmetleri satın alanlar ise sürecin dışında kalmaktadırlar. Bu meyanda gösterişli mezar taşları, yaldızlı boyalarla süslenmiş yazılar, yerden birkaç metre yükseklikte mezarlar, etrafı demir çubuklarla veya uzun ve kalın duvarlarla çevrili mezarlık alanları tüketicilerin maddi güçlerini gösteren ve sınıflar arası farklılıkları da vurgulayan görselliklere dönüşebilmektedir (Sağır 2014, 23). Küresel tüketim kültürünün etkisinde mezarlıklar, dünyanın ve hayatın faniliğine, ibret ve irfana çağırın dokusunu giderek kaybetmektedir.

Küresel tüketim kültürünün tek tipleştirdiği modern şehirlerde mezarlığın yeni durumu hakkında akla gelen soru şudur: mezarlar geleneksel şehre özgü görünürlüklerini ve işlevlerini kaybederken, bunun insani ilişkilere, manevi algılara ve âlem tasavvuruna yansımaları nasıl olmaktadır? Zira mezarlıkla ilgili süreçler ve işlemler artık giderek

daha fazla kurumsallaşmakta ve mekanikleşmektedir. “Mezarlarımız artık betonlaştırılmıştır. İnsan ölümünde bile özü ve varlığının temeli olan toprağa karışmamaktadır. Modern insan topraksızdır; topraktan koparılmıştır, yapay bir tabiattadır. Artık ne yaşadığımız konutlar ve ne de ahir ömrümüzü geçireceğimiz mezarlar topraktan değildir. Hayat ve ölümümüz betona mahsus kılınmaktadır.” (Bergen 2013, 208, 114). Kentsel kurumlaşma, bürokratikleşme ve bireyleşme sosyokültürel hayatı, monoton yapılaşma ise mimari hayatı nasıl yoksullaştırıyorsa, kenara çekilen mezarlıklar da tafisi zor yeni manevi boşlukları işaretliyor.

Yazımın başında, mezar “ölümün hatırlanması için ziyaret edilen yerdir” demiştik. Aslında bu yaklaşım Hz. Peygamberin sözüne istinaden, mezarlığın insan algısında ve kültürel dünyada medeniyet tahayyülüyle irtibatlı boyutunu gösterir. Bu algı Müslüman şehir hayatında mezarlıkların insani ilişkiler ve anlamlar üzerinde özel bir dünya görüşü ve tasavvuru ikame edici işlevine işaret eder. Belki de bu yüzden şehirlerin en güzel yerlerinde tabii muhitler olarak teşekkül eden mezarlıklar, İslami âlem tasavvurunu besleyen konumları sebebiyle edebi ve estetik arayışların, muzdarip hatıraların konusu oldu. Belki de bir medeniyet tasavvuru, her an hatırdadır, zihinde ve hayatta tutmamız gereken ölümün ve mezarlığın şehir ritimlerinden uzaklaşması sebebiyle can bulamıyor. Varlığın kendi ritimlerine olan hasreti, kurumsallaşan ve bürokratikleşen kentsel düzenin yalnızlaştırıcı ve bireyselleştirici baskısıyla büyüyor. Hatırlanması ve ibret alınması gereken ölüm, kentlerde giderek yalnızlaşıyor. ♦

KAYNAKLAR

- Aksoy, Zeynep Demircan (2015). “Diğer Yapılarla İlişkileri Bakımından Mezar Anıtları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 8, S. 38, 487-499.
- Bahar, Hasan (2013). “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, **Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan**, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya (267-304).
- Bergen, Lütfi (2013). **Kenti Durduran Şehir**, MGV Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, Nebi (2004). “Mezarlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.29, 519-522.
- Can, Yılmaz (1995). **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, (H. I-III/M.VII-IX Yüzyıl) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Demirci, Kürşat (2001). “Kabir”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.24, 33-35.
- Durkheim, Emile (2005). **Dini Hayatın İkel Biçimleri**, Çev. Fuat Aydın, Ataç yayınları, İstanbul.
- Hızlı, Mefail (1999). “Osmanlı Dönemi Bursa Mezarlıkları”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.8, C.8, 135-147.
- Karamağaralı, Beyhan (1977). “Narlidere’de Bazı Figürlü Mezar Taşları”, **Ankara Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi**, III, Ankara, 115-147.
- Mumford, Lewis (2007). **Tarih Boyunca Kent**, Çev. Gürol Koca, Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sağır, Adem (2014). **Ölüm Sosyolojisi**, Phoenix Yayınları, Ankara.
- Şener, Mehmet (2001). “Kabir”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 24, 35-37.